

ВНЕСОК М.О. БЕРДЯЄВА В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АНТИТОТАЛІТАРНИЙ ДИСКУРС

С. 39

Розвиток анти тоталітарного дискурсу неможливо уявити як без розвитку відповідного досвіду в сучасних умовах, так і поза відтворення базових напрацювань у цій галузі. Йдеться про праці таких авторів як Т. Адорно, Х. Арендт, М. Бахтін, А. Безансон, С. Булгаков О. Зінов'єв, К. Поппер, В. Райх, Р. Редліх, М. Попович, К. Поппер, Г. Почепцов, О. Лосєв, М. Епштейн та інші. Почесне місце серед цих мислителів посідає релігійний філософ українського походження – *Микола Олександрович Бердяєв* (1874 – 1948). Досліджуючи витоки та сенс руського комунізму М. Бердяєв виявив певні універсальні риси тоталітарних практик, знання механізму дії яких робить можливим розуміння реальних загроз людській свободі у будь-які часи. Це вже інше питання, що відповідне знання практично не засвоюється як масове, але існує переважно у формі яскраво вираженої особистісної свідомості. Але ж ми вважаємо, що формування гуманітарно освіченої національної еліти є важливим фактором позитивних демократичних зрушень у пострадянському суспільстві.

Перш за все, треба нагадати, що книга М. Бердяєва «Витоки і сенс російського комунізму» (рос. «Истоки и смысл русского коммунизма») була спочатку видана англійською, німецькою, французькою, іспанською, італійською та голландською мовами [1, с. 5]. І лише пізніше, у 1955 р., вона вийшла російською. Та знову ж таки – у Парижі, а не в Росії. І тому вона залишалася не доступною читачу з СРСР. До 90-х рр. ХХ ст. ця книга, як і інші роботи філософа, була заборонена в СРСР. І тільки в 1990 р. у радянському видавництві «Наука» вийшло репринтне парижське видання 1955 р. Тобто Бердяєв адресував «Витоки...», перш за все, західноєвропейській інтелігенції, частина якої помилково приймала жовтневий переворот та наступні події за позитивні соціальні зрушення, які вони навіть намагалися захищати з

християнської точки зору. Відтак цю книгу повною мірою можна розглядати як артефакт *західної* культури, як приклад *європейських* антитоталітарних практик.

М. Бердяєв розкриває амбівалентну природу російського комунізму. З одного боку, він демонструє його *європейське коріння*, а

С.40

з іншого – показує, яким чином це коріння могло прорости саме в таких формах: на *національному*, тобто російському ґрунті. Зокрема він *показує тяжіння нових соціальних зрушень до структури тих, що вже відбувалися в культурі*, демонструючи залежність нового від старого, сучасності від історичних форм. Історичною основою нової революції 1917 р. він вважає переворот Пера І і проводить компаративний аналіз цих подій. В якості спільних рис М.О. Бердяєв називає наступні:

- 1) брутальне насильство над народом «зверху»;
- 2) різке заперечення попередньої культури і відповідних традицій;
- 3) гіпертрофія ролі держави;
- 4) жорсткий централізм;
- 5) створення могутнього бюрократичного прошарку та посилення ролі бюрократії;
- б) етатизм (ствердження *єдиного сенсу життя для усіх*; перенесення сенсу життя кожної окремої людини у сферу державотворення і державо-існування) [1, с. 12].

Як ми бачимо, Бердяєв наголошує на важливості історичного знання як джерела досвіду попередження, запобігання, гальмування, діагностики та часткового полегшення форм протікання «хвороби» за умови можливих «повторів».

Мислителі ХХ ст. будуть виділяти багато різноманітних факторів, що лежать в основі формування тоталітарних режимів. Особливо яскраво внутрішню різноманітність «червоної доби» демонструє відомий український мислитель-шестидесятник **М.В. Попович (1930 – 2018)** у своїй надзвичайно багатій на емпіричний матеріал книзі – «**Червоне століття**» [3]. Це фактично

енциклопедія усіх відтінків тоталітаризму з такими нюансами, що певні узагальнення відносно природи тоталітаризму слід перевіряти на цьому матеріалі, щоб уникнути занадто абстрактних висновків, не підтверджених історичним досвідом.

Заслуга ж М. Бердяєва, на нашу думку, полягає в тому, що він виділив в якості провідного фактора тоталітарних практик *сакралізацію ідеології або перетворення ідеології на єдину, державну релігію з відповідними догматами та культами*. Такої ж точки зору дотримується дослідниця Столяр М.Б. у своїй книзі «Релігія радянської цивілізації», в якій розглядає такі псевдо-релігійні радянські практики як «радянський гуманізм» [4, с. 11–21], культ

С.41

майбутнього [Там само, с. 115–124], аскетизм [Там само, с. 44–52], комуністичний варіант хіліастичної ересі [Там само, с. 107–114], священні виміри радянського хронотопу [Там само, с. 89–157] тощо.

Серед концептів нової псевдо-релігії М. Бердяєв перш за все досліджує *месіанізм*. Він стверджує, що Маркс створив міф про пролетаріат, *всесвітня визвольна місія* якого для нього (та його послідовників) є предметом релігійної віри [1, с. 83]. Визначальність змісту та спрямування суспільних процесів економікою, залежність людини від матерії розглядається в марксизмі як *гріх минулих часів*, – вважає філософ. В майбутньому людина, за Марксом, має звільнитися від неволі. І провідним суб'єктом, який здійснить це звільнення в масштабах усього людства, є пролетаріат – новий месія [1, с. 81]. Це явище Бердяєв називає секуляризацією давньо-єврейської месіанської свідомості [Там само]. Віру в абсолютну активність суб'єкта, яку Маркс успадкував від німецької філософії, він переносить на матеріалістичний ґрунт, створюючи основу підйому нового релігійного ентузіазму мас [1, с. 82].

Крім того, М. Бердяєв помітив той факт, що тоталітаризм *визріває на ґрунті дехристиянізованих есхатологічних очікувань*, що у певний момент історії *значно посилюються*. Взагалі концепт «кінця світу» є архетипом культури, і на цей архетип спирається дуже багато різноманітних практик,

починаючи від судочинства і закінчуючи будь-яким хепі-ендом (англ. happy end). Сьогодні на телебаченні є багато програм, в яких з астрономічної, екологічної, біологічної чи бактеріологічної точки зору розповідається, яким чином загине людство і що буде на планеті «після людини». Особливо популярним є жанр фільму-катастрофи, що перетинається з постапокаліптикою [5]. Також есхатологічні страхіття є тим засобом, за допомогою якого політики та представники певних галузей науки намагаються впливати на масову свідомість з метою досягнення вигідних собі результатів: обмеження громадянських свобод, збільшення фінансування на певну галузь тощо. Ці страхіття існують не самі по собі, – вони притягають образ, в якому зосереджено надію на подолання смертельної загрози. Тобто вони існують в парі з образом псевдо-месії. політичного діяча, який обіцяє в разі свого обрання рішучі дії; певної галузі науки, представники якої запевняють, що за умови суттєвого збільшення фінансування вони зможуть вирішити проблему... Найяскравіше це видно на прикладі фільмів-

С. 42

катастроф, де завжди знаходиться супер-герой, який сам або зі своєю командою рятує людство.

Також М. Бердяєв характеризує тоталітаризм як диктатуру активної меншості, яка засобами терору навіює страх у суспільстві [1, с. 59]. Цієї ж концепції «активної меншості» дотримувався Л. Гумільов, який на широкому історичному матеріалі продемонстрував так званий пасіонарний сплеск та його наслідки як результат дій саме активної меншості («пасіонаріїв»), які нав'язують свою владу і свою ідеологію [2].

В якості диктатури меншості тоталітарний режим ігнорує дійсність, емпіричну реальність, потреби людей, сфальшовує історію, не помічає кричущі факти тощо. Зокрема М. Бердяєв демонструє це на прикладі сприйняття більшовиками пролетаріату. Ця група (клас) не становила певну емпіричну реальність, бо у якості того, що науково фіксується, робітничий клас був кількісно мізерним. Більшовики надихалися релігійною ідеєю пролетаріату як

визволителя – месії. Носієм цієї ідеї могла бути будь-яка спільнота людей [1, с. 88].

Сьогодні ми задаємо собі питання: що виявиться сильнішим, імунітет проти тоталітаризму в кранах, що зазнали його руйнівного насильства, чи історична закономірність часткового повтору минулого на новому витку історії? І це, звичайно, не абстрактно-теоретичне питання.

Література:

1. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. М.: Наука, 1990. 222 с.
2. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению. М.: Айрис-пресс, 2009. 384 с.
3. Попович М. В. Червоне століття. К.: АртЕк, 2005. 888 с.
4. Столяр М. Б. Религия советской цивилизации. К. : Стилос, 2010. 178 с.
5. Фильм-катастрофа. Материал из Википедии – свободной энциклопедии <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0>